

**ЕКОЛОГІЯ
ПРАВО ЛЮДИНА**

Верховенство права для захисту довкілля

ГЕНЕЗА ЕКОЦИДУ: НА МЕЖІ МІЖ ВІЙНАМИ, НАУКОВИМ ДОРОБКОМ ТА ПОЛІТИЧНИМИ ІГРАМИ

Частина 1

Це дослідження було розроблене МБО "Екологія-Право-Людина" в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Pact в Україні. Зміст дослідження є винятковою відповідальністю Pact та його партнерів і не обов'язково відображає погляди Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) або уряду США.

ГЕНЕЗА ЕКОЦИДУ: НА МЕЖІ МІЖ ВІЙНАМИ, НАУКОВИМ ДОРОБКОМ ТА ПОЛІТИЧНИМИ ІГРАМИ

Частина I

Злочин «екоцид» обговорюється майже 50 років і набуває все більшої актуальності. Розпочавшись як наукові та біологічні дебати під час війни у В'єтнамі, аргументи екоциду стали передусім політичними, а потім юридичними.

Екоцид можна розглядати як неологізм, що походить від грецького «oikos» (дім) і латинського «caedere» (руйнувати, убивати), що по суті означає умисне знищення довкілля.

Всупереч поширеним думкам про новизну даного терміну, його історія не така вже й нова. Створення цього терміну, за прикладом Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, зазвичай приписують доктору Артуру В. Галстону, американському ботаніку та біоетику, який був директором відділу біологічних наук Єльського університету.

Професор Галстон описав жахливі наслідки сильного дефоліанту «Агент Оранж»¹, який називається так через помаранчеву смугу навколо сталевих бочок, у яких він міститься. Під час війни у В'єтнамі американські війська випустили приблизно 20 мільйонів галонів хімічного гербіциду, щоб знищити посіви, викрити позиції та маршрути пересування Фронту національного визволення Південного В'єтнаму у величезних лісах і на територіях водночас і В'єтнаму, і Камбоджі. У 1969 році в офіційній заяві на слуханнях у Конгресі США Галстон зазначив, що приблизно 4 мільйони акрів (приблизно площа розміром з Штат Массачусетс, США) земель В'єтнаму було оброблено приблизно 100 мільйонами фунтів різних гербіцидів, включаючи такі як «Агент Вайт»² і «Агент Блю»³. Галстон чітко зазначив, що військове використання цих хімікатів, а особливо «Агент Оранж», усуває «одну з найважливіших екологічних ніш для завершення життєвого циклу деяких моллюсків і мігруючих риб». Така аргументація змусила президента Річарда Ніксона наказати припинити використання «Агенту Оранж».

Пізніше у 1970 році під час Конференції з питань війни та національної відповідальності у Вашингтоні Галстон подав «Прохання про заборону екоциду», яке також розглядалося як «Нова міжнародна угода про заборону екоциду».

Незважаючи на те, що слова Галстона про війну у В'єтнамі тепер історія, його підхід до потрібного розподілу вищеописаної шкоди все ще доречний: «Один — це екологічна шкода; другий — це ненавмисна шкода сільському господарству, а третій — безпосередня шкода людям». Його новаторська точка зору стала проривом у підтвердженні концепції екоциду. У наступні роки цій проблематиці присвятили свої дослідження різні вчені, в тому числі правознавці.

У 1972 році на Стокгольмській конференції ООН з питань навколишнього середовища шведський прем'єр-міністр Улоф Пальме прямо говорив про екоцид у своїй програмній промові, приділяючи особливу увагу війні у В'єтнамі. Стокгольмська конференція, яка стала вважається «народженням зеленого покоління», а також новаторським досягненням. Більше того, не лише Улоф Пальме засудив війну у В'єтнамі з точки зору людини та довкілля, а й інші глави держав, зокрема Індіра Ганді з Індії, лідер китайської делегації Тан Ке та делегати з Ісландії, Танзанії, Румунії, Алжиру та Лівії. Без жодної тіні

¹ https://uk.wikipedia.org/wiki/Агент_Оранж

² https://uk.wikipedia.org/wiki/Агент_Вайт

³ https://uk.wikipedia.org/wiki/Агент_Блю

сумніву, це зібрання пожвавило екологічні рухи в усьому світі за «запеклу політичну боротьбу» та стало першопрхідцем для наступних міжнародних екологічних переговорів. Однак ні Стокгольмська декларація, ні Офіційний звіт конференції чітко не згадали про злочин екоциду.

Тим не менш, професор Джон Фрід мудро зауважив: «Робити висновок, що, отже, явища, які описує екоцид, виходять за межі міжнародного права, або, отже, є законними, було б настільки ж неприпустимим, як стверджувати, що гітлерівські табори смерті не були незаконними, оскільки в той час назва геноциду не була частиною міжнародного права».

У 1973 році професор Фальк закликав політичне та юридичне співтовариство «визначити як окремий злочин ті кумулятивні наслідки війни, які не просто порушують, а суттєво і безповоротно знищують окрему екосистему».

За напрацюваннями професора Фалька «екоцид» був сформульований так:

«... екоцид означає будь-які з наступних дій, вчинені з наміром порушити або знищити, повністю або частково, людську екосистему:

- a) використання зброї масового знищення, будь то ядерної, бактеріологічної, хімічної чи іншої;*
- b) використання хімічних гербіцидів для дефоліації та вирубки природних лісів у військових цілях;*
- c) використання бомб і артилерії в такій кількості, щільності або розмірі, щоб погіршити якість ґрунту або підвищити ймовірність захворювань, небезпечних для людей, тварин або посівів;*
- d) використання бульдозерного обладнання для знищення великих масивів лісу або орних угідь у військових цілях;*
- e) використання методів, призначених для збільшення або зменшення кількості опадів чи таких, що іншим чином змінюють погоду під час війни;*
- f) примусове вилучення людей або тварин з їхніх звичних місць проживання для прискорення досягнення військових або промислових цілей».*

Фальк запропонував карати не тільки за екоцид, але й: змову з метою вчинення екоциду; пряме та публічне підбурювання до екоциду; спроби вчинення екоциду; співучасть в екоциді.

Щодо санкцій, які мають бути застосовані, професор Фальк вважав, що будь-хто, хто вчинив екоцид або пов'язані з ним злочини, підлягає покаранню, що полягає, принаймні, в усуненні на певний період з будь-якої керівної посади чи посади «громадської довіри». Крім того, було наголошено, що конституційно відповідальні правителі, державні службовці, військові командири або приватні особи можуть бути звинувачені та засуджені за злочини, пов'язані з екоцидом.

Фальк запропонував заснувати в Організації Об'єднаних Націй Комісію з розслідування екоциду, що складалась би з п'ятнадцяти експертів з міжнародного права та з співробітників, які знаються на екології. Основним завданням такої комісії виступало б розслідування звинувачень у екоциді за особливою процедурою

Для Фалька першочерговою метою було визнання того, що світ живе в період зростаючої небезпеки екологічного колапсу, визнання того, що люди мають силу свідомо чи несвідомо завдати непоправної шкоди довкіллю як під час війни, так і під час миру. Однак він був переконаний, що прагнення до екологічної безпеки вимагає міжнародних керівних принципів і процедур для співпраці та забезпечення дотримання вимог законодавства.

Через п'ять років після проєкту Фалька у 1978 році Спеціальний доповідач ООН з питань запобігання злочину геноциду та покарання за нього Нікодем Рухашьянкіко підготував

«Дослідження питання запобігання злочину геноциду та покарання за нього», яке було представлено до Підкомісії ООН із запобігання дискримінації та захисту меншин. У своїй доповіді Рухашьянкіко обговорив злочин екоциду як «міжнародний злочин, схожий на геноцид» на основі пропозиції Фалька. Документ підкреслив як підтримку, так і опір з боку держав під час дискусій попередніх років. У 1973 році уряд Румунії висунув пропозицію щодо прийняття додаткових конвенцій або перегляду Конвенції про геноцид 1948 року, а Святий Престол у 1972 році заявив, що «слід серйозно розглянути питання тих актів, які можна назвати «культурним геноцидом» або «етноцид» або «екоцид». Польща зауважила, що міжнародні заходи, прийняті на той час щодо запобігання злочину геноциду та покарання за нього, не виявилися ефективними, і тому слід шукати нову Конвенцію. Крім того, точка зору Підкомісії ООН полягала в тому, що будь-яке втручання в природне оточення або середовище, в якому проживають етнічні групи, фактично є формою етнічного геноциду, оскільки «таке втручання може перешкодити залученим людям вести свій власний традиційний спосіб життя».

Інші уряди зауважили, у більш загальному плані, що Конвенція про геноцид 1948 року не повинна переглядатися. Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік заявив: *«Що стосується пропозицій щодо перегляду цієї Конвенції або укладення нової, враховуючи, що лише третина членів Організації Об'єднаних Націй є учасниками Конвенції 1948 року, це питання не виглядає нагальним. Увагу слід зосередити, здавалося б, на заходах, які заохочуватимуть більше держав стати учасниками існуючої Конвенції».*

Подібні погляди висловлювали уряди УРСР і БРСР.

Для Італії прийнятною виступила така позиція: *«Існуючі міжнародні заходи щодо геноциду видаються достатньо ефективними за умови, що всі держави-члени приєднуються до них і виконують свої зобов'язання»*, а для Австрії: *«Ефективність існуючих міжнародних заходів щодо геноциду та положень Конвенції 1948 року є досить обмеженим, враховуючи те, що різноманітні види геноциду продовжують здійснюватися в різних частинах світу, тому «аходам щодо посилення існуючих правових інструментів слід надати пріоритет».* Обмежена ефективність існуючого правового регулювання була підкреслена і іншими державами, такими як Руанда, Конго, Оман.

Мабуть, найчіткішою була позиція Великої Британії: *«За відсутності будь-якої неупередженої оцінки звинувачень у вчиненні геноциду неможливо коментувати ефективність існуючих міжнародних заходів для вирішення таких ситуацій. Можливість вжиття подальших міжнародних дій є питанням, яке слід розглянути в той час, коли існуючі міжнародні заходи та механізми будуть перевірені на практиці. До того часу питання подальших міжнародних дій має залишатися академічним».*

Нікодем Рухашьянкіко запропонував включити екоцид до воєнних злочинів, але також безуспішно. Як видно з наведеного вище, політичні дискусії щодо екоциду наприкінці 1970-х років були далеко не легкими.

Наступний крок можна знайти в 1985 році в переглянутому та оновленому короткому звіті наступного спеціального доповідача ООН Бенджаміна Вітакера, британського адвоката та політика Лейбористської партії. У статті під назвою «Культурний геноцид, етноцид і екоцид» було підкреслено, що несприятливі зміни, часто непоправні, в довкіллі, наприклад, через ядерні вибухи, хімічну зброю, серйозне забруднення та кислотні дощі або знищення тропічних лісів, які загрожують існуванню цілих популяцій, незалежно від того, вчинені вони навмисно чи зі злочинної недбалості слід криміналізувати. Вітакер підкреслив різні визначення та розуміння екоциду та сказав, що цьому питанню слід приділити подальший розгляд.

Підкомісія ООН із запобігання дискримінації та захисту меншин не розвинула жодну з пропозицій Рухашьянкіко чи Вітакера. Дійсно, у наступній доповіді на 38-й сесії від 5-30 серпня 1985 року екоцид лише згадується кілька разів, але без спеціального розділу чи абзацу. Місце для екоциду було знайдено лише в розділах, присвячених «іншим питанням».

На попередньому 36-му засіданні було запропоновано додати такий абзац резолютивної частини рекомендацій цієї підкомісії: *«Рекомендує Комісії з прав людини уповноважити Підкомісію звернутися до свого Спеціального доповідача пана Бенджаміна Вітакера з проханням вивчити поняття «культурного геноциду», «етноциду» та «екоциду», подати свій звіт Підкомісії на її сороковій сесії».*

Включення злочину екоциду до Конвенції про геноцид врешті-решт не було прийнято, а Підкомісія не продовжила роботу над подальшою розробкою даного поняття і включення його до Конвенції.

Незабаром після заснування в 1949 році Комісії міжнародного права було доручено підготувати так званий «Проект кодексу злочинів проти миру та безпеки людства». Дійсно, у Резолюції 95 (I), автором якої виступили Сполучені Штати Америки, Організація Об'єднаних Націй доручила Комісії міжнародного права «сформулювати принципи міжнародного права, визнані в Статуті Нюрнберзького трибуналу та в його рішенні; підготувати проект Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, чітко вказавши місце, яке має бути відведене принципам, згаданим вище».

Перший проект такого кодексу був представлений доповідачем Жаном Спіропулосом у 1950 році, але він ніколи не був офіційно затверджений. Понад 30 років потому 10 грудня 1981 року Генеральна Асамблея прийняла резолюцію 36/106, у якій звернулася до Комісії з міжнародного права з проханням відновити її роботу над проектом кодексу. Було підкреслено, що «період між 1984 і 1996 роками виявився ключовим», оскільки «протягом цього часу в Комісії з міжнародного права велася активна робота щодо включення до проекту такого кодексу закону про велику шкоду довкіллю».

Дійсно, у 1984 році Комісія з міжнародного права розглянула можливість включення до «переліку дій, які слід класифікувати як злочини проти миру та безпеки людства», «дії, що завдають серйозної шкоди довкіллю», вважати їх міжнародними злочинами. Крім того, кваліфікація цих дій обговорювалася як «злочини проти людяності». У звіті Комісії з міжнародного права 1984 року саме довкілля набуло глобального значення. Було зазначено, що багато найсерйозніших екологічних проблем у світі не можна звести до простих рівнянь, які пов'язують вимірні втрати чи травми на території чи під контролем однієї держави з ідентифікованими фізичними наслідками діяльності на території чи під контролем іншої держави.

У 1986 році відбулися подальші дебати щодо концепції «серйозної шкоди довкіллю». Згідно зі статтею 19(3)(d) Проекту статей про відповідальність держави, *«серйозним порушенням міжнародного зобов'язання, яке має істотне значення для охорони та збереження довкілля людини, можуть вважатися, наприклад ті, що спричиняють масове забруднення атмосфери чи морів, такі є міжнародним злочином проти людяності».* Було вказано, що *«Нема потреби наголошувати на зростаючій важливості екологічних проблем сьогодні. Необхідність захисту навколишнього середовища виправдовувала б включення спеціального положення до проекту кодексу».* Того ж року Спеціальний доповідач запропонував доповнити перелік злочинів проти людяності положенням, яке передбачає порушення правил захисту довкілля. Він запропонував проект статті 12 (діяння, що становлять злочини проти людства) у своїй четвертій доповіді: *«Злочинами проти людяності є такі дії: ... 4. Будь-яке серйозне*

порушення міжнародного зобов'язання, яке має суттєве значення для охорони та збереження оточуючого людину середовища».

Спеціальний доповідач подав нові пропозиції на 41-й сесії Комісії в 1989 році. Починаючи з формулювання, яке він використовував раніше, він запропонував, щоб у проєкті статті 14 (злочини проти людяності), яка з'явилася в його сьомій доповіді, злочини, що зачіпають навколишнє середовище були сформульовані в таким чином: *«Злочинами проти людяності є: ... б. Будь-яка серйозна та навмисна шкода життєво важливому для людини активу, такому як довкілля».*

Після подальших обговорень в 1991 року було прийнято статтю 26, яка передбачає: *«Особа, яка навмисно спричиняє або наказує заподіяти широкомасштабну, довгострокову та серйозну шкоду природному середовищу, має бути засуджена, якщо її визнають винною».* У коментарі до проєкту цієї статті було зазначено, що проєкт положення запозичив більшість своїх елементів зі статті 55 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, але сфера його застосування *ratione materiae* ширша у тому плані, що він є застосовним і у мирний час поза збройним конфліктом. Було підкреслено, що цей останній проєкт статті застосовується, коли йдеться про три елементи: по-перше, повинна бути завдана шкода «природному середовищу»; по-друге, «широко поширена, довгострокова та серйозна шкода», і по-третє, шкода має бути спричинена «навмисно». Зазначалося, що слова «природне середовище» слід розуміти широко, щоб охоплювати все середовище проживання людського виду, а також території, збереження яких має фундаментальне значення для захисту навколишнього середовища, а також морів, атмосфери, клімату, лісів та іншого рослинного покриву, фауни, флори, інших біологічних елементів. Численні зауваження були отримані від урядів. Цей перший прояв «екоциду», незважаючи на його іншу назву, розглядався як одне з питань, яке потребувало особливої уваги перед тим, як текст можна було завершити. Питання полягало в тому, чи варто включити до проєкту Кодексу питання, присвячені завданню шкоди довкіллю. На своїй сорок сьомій сесії в 1995 році Комісія вирішила створити робочу групу, яка збиратиметься на початку 48-ї сесії для вивчення можливості охоплення в проєкті Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства проблем навмисного та серйозного збитку навколишньому середовищу. «Документ про злочини проти довкілля» від 27 березня 1996 року, підготовлений паном Крістіаном Томушато, узагальнив усі обговорені в цій частині питання.

Як підкреслили Поллі Хіггінс та інші вчені, *«незважаючи на цей документ, жодна з його рекомендацій не була виконана»*, і в результаті Редакційний комітет був повідомлений лише про те, щоб розробити норму, яка б передбачала відповідальність за набагато менший обсяг шкоди довкіллю в контексті військових злочинів. Що важливо, не в контексті злочинів проти людства. У тринадцятій доповіді Спеціального доповідача пана Дуду Тіама було зазначено, що *«проєкти статей про колоніальне панування... навмисне та серйозне заподіяння шкоди довкіллю були однаково непопулярними».*

Дійсно, 5 липня 1996 року на 48-й сесії, що проходила з 6 травня по 26 липня 1996 року, результатом роботи Комісії стало ухвалення «Проєкту кодексу злочинів проти миру та безпеки людства», як і очікувалось, без включення злочину екоциду. Іншими словами, статтю 26 *«було повністю, і децю загадковим чином, вилучено з Кодексу».*

На своїй 49-й сесії у 1994 році Генеральна Асамблея в рамках документу під назвою «Звіт Комісії міжнародного права про роботу її 46-ї сесії» вирішила створити спеціальний комітет для розгляду основних питань, що впливають із проєкту статуту для міжнародного кримінального суду і розглянути заходи щодо скликання міжнародної конференції повноважних представників для укладення конвенції про створення такого суду. На своїй 50-й сесії Генеральна Асамблея створила Підготовчий комітет зі створення Міжнародного кримінального суду. У 1998 році Генеральна Асамблея провела

дипломатичну конференцію повноважних представників, під час якої вона прийняла Римський статут Міжнародного кримінального суду (надалі – МКС) і «резолуцію F», яка заснувала Підготовчу комісію для МКС. Асамблея продовжила розгляд цього питання з 52-ї по 57-му сесії.

Було підкреслено, що стаття 8 Римського статуту є «першим «екоцентричним» злочином, визнаним міжнародним співтовариством». Однак, хоча включення положення до Римського статуту, яке визнає довкілля, як об'єкт міжнародного захисту, заслуговує похвали, обмеження застосування в ході міжнародного збройного конфлікту є недостатнім. Крім того, було зазначено, що «обмеження такої криміналізації «військовими злочинами» не має сенсу, оскільки серйозна шкода навколишньому середовищу відбувається, насамперед, у мирний час».

Попри свою довготривалу історію формування складу злочину «екоцид» і відповідальність за його вчинення досі перебуває на шляху свого становлення. Попри неодноразові намагання правників та науковців у галузі міжнародного права включити злочин екоцид у систему кримінально-караних на міжнародному рівні діянь, їхні намагання поки не закінчились успіхом, а існуючі склади злочинів, що передбачають відповідальність за шкоду довкіллю є недостатніми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Giovanni Chiarini «ECOCIDE: FROM THE VIETNAM WAR TO INTERNATIONAL CRIMINAL JURISDICTION? PROCEDURAL ISSUES IN-BETWEEN ENVIRONMENTAL SCIENCE, CLIMATE CHANGE, AND LAW», Electronic copy available at: <https://ssrn.com/abstract=4072727>
2. Barry Weisberg, Ecocide in Indochina: The Ecology of War (Canfield Press 1970)
3. Richard Black, 'Stockholm, Birth of the Green Generation' BBC News (London, 4 June 2012) Electronic copy available at: <https://www.bbc.com/news/science-environment-18315205> accessed 24 March 2022.
4. Peter Willets, 'From Stockholm to Rio and Beyond: The Impact of the Environmental Movement on the United Nations Consultative Arrangements for NGOs' (1996) 22 Review of International Studies
5. Richard A Falk, 'Environmental Warfare and Ecocide – Facts, Appraisal, and Proposals' (1973) 4(1) Bulletin of Peace Proposals 80, 91.